

BISPERNE MELLEM HØJRE OG VENSTRE*)

Af P. G. Lindhardt.

Vort emne er kirkeledelsens vanskelige stilling under de politiske og sociale kampe, som i forrige århundredes slutning oprev landet under magtkampen mellem Højre og Venstre. Spændingsmomentet f. ex. i *bispekollegiet* skyldes først og fremmest, at alle bisperne af overbevisning og tradition var højremænd i politisk henseende — det er typisk, at et par af dem, da det trak op til forliget 1894, ytrede ængstelse for, at der skulde ske for store indrømmelser fra »vor« side — mens de samtidig på embeds vegne måtte føre det religiøse og kulturelle tilsyn med menigheder, der for en meget stor del bestod af venstremænd, i byerne i stigende grad også af socialdemokrater, og bisperne følte sig utvivlsomt foruden som regeringens embedsmænd også som menighedernes repræsentanter overfor staten; de havde en klar bevidsthed om ikke blot at være statstjenere, men i kraft af en vis påvirkning fra århundredets liberalisme var de tilbøjelige til at opfatte kirken som en fra det borgerlige samfund forskellig, i sit inderste væsen selvstændig åndelig organisme. I så henseende var de alle elever af H. N. Clausen og gennem ham af Schleiermacher.

Teologisk og kirkepolitisk var alle de bisper, som kom i embede mellem 1875 og 1889, af den mynsterske tradition, og de var Martensens disciple. Ved udnævnelserne 1888—89 blev der taget hensyn til den bredkirkelige, kristeligt-socialt betonedede fløj, der samtidig med at fastholde den martensenske kultursyntese af kristendom og al slags åndsvidenskab lagde an på et praktisk menighedsarbejde gennem sociale og humanitære institutioner. Denne fløj står bag det arbejde, som kaldes Københavns Indre Mission — dengang i skarp modsætning til Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark — og *Harald Stein*, som havde udformet »retningens« program, blev 1889 biskop på Fyen, mens *V. Schousboe*, der som sognepræst ved Garnisons i høj grad havde bidraget til dets praktiske gennemførelse, 1888 kom til Aalborg. Ved udnævnelserne 1895 gør noget afgørende nyt sig gældende; da møder man for første gang et indslag af vækkelserne i bispekollegiet, se videre p. 135.

Martensen, som med fast hånd styrede kirken til 1884, hørte politisk til det yderste Højre, ikke af blot den ringeste beundring for den guds-ejerregering, der aktuelt var ved magten, men fordi han endnu tænkte i absolutismens baner, og mest fordi hans konservatisme helt og holdent var bestemt i modsætning til liberalismen, af ham defineret som den

*) Oprindelig forelæsning ved Aarhus Universitets årsfest, den 11. September 1954. Her lidt udvidet.

moderate gennemførelse af den franske revolutions principper — den radikale var socialismen — og liberalismen stod for ham, ialtfald indtil videre — som den egentlige hovedmodstander. Da efterretningen om slaget ved Sedan — det slag, der knuste også flensborgeren, Martensens, nationale håb — nåede til København, skrev han (1/2 -70) til biskop Laub i Viborg: »For mig står Preussens eller rettere sagt Tysklands sejr ikke som noget så beklageligt som for de fleste hos os. Havde Frankrig sejret, vilde dermed også alle demokratiske ideer, plebescit etc. have fået et nyt opsving og en ny sanktion. Nu tør det håbes, uagtet alt, hvad der kan siges mod Preussen, at det monarkiske princip, autoritet og orden vil få en ny støtte. Også er den germanske ånd dybere og langt mere skikket til at hævde de højere interesser end den romanske« — og endelig var Tyskland protestantisk, mens Frankrig kun havde en »utilforladelig katolicisme«.

Kort efter begyndte Martensen at udgive sin store *Ethik*, og her læste han liberalismen dens lange synderegister; som alle andre var han rystet over pariserkommunen og så i brandesianismen og socialismen, som den nu udfoldede sig som Første internationale, en fortrop for det oprør, det var kirkens pligt at vække politikernes samvittighed overfor, så det muligt kunde besværges gennem reformer, mens liberalismen ved sit principielt dennesidigt begrundede demokrati (uden religiøs autoritet og mytologi) og ved sin frihandelspolitik kun gjorde ondt værre, nedbrød samfundsautoriteten og forringede underklassens kår. Martensen vilde have borgerskabet til at værges arbejderklassen mod liberalismens hensynsløse udsugelser; derfor kom han i den givne situation til at stå som socialismens forsvarer og måtte tit høre ilde for det, men naturligvis kunde han ikke tænke sig at godtage socialismens program til en løsning af samfundsproblemerne; det gjaldt for ham om at sikre det bestående samfund mod socialismen ved at gøre op med dens forudsætning og forløber: liberalismen. Når Martensen i denne sammenhæng går så heftigt til værks mod den »moderne jødedom«, var det netop, fordi han i den sekulariserede jøde så demokratiets og socialismens egentlige bærer; hans endda skarpe »antisemitisme« er politisk og socialt, ikke religiøst endsige racemæssigt begrundet — ligesom jo f. ex. kampen mod Georg Brandes i sit væsen var en langt mere social end litterær kamp.

Martensen holdt vel på det konstitutionelle monarki og ikke på det absolutte — som ikke mere var en praktisk mulighed — men den magt, som skulde afveje og udfylde det konstitutionelle kongedømme af Guds nåde, var ikke folkesuveræniteten — den er jo også en absolutisme — men derimod den korporative stænderstat: i stænderne finder man de virkelige mennesker i deres konkrete kald, i demokratiet derimod den imaginære størrelse: »statsborger«, og »statens idé kræver, at alle momenter i statslivet kommer til organisk udfoldelse«, og det gør de kun,

hvor kongens magt reguleres af stænderne. En nationalrepræsentation kan kun skabes af stænder, ikke af politiske partier, og en folketingsparlamentarisme, bygget på den almindelige valgret, var Martensen bestemt imod. Med begejstring citerede han Schiller: »Was ist die Mehrheit? Mehrheit ist der Unsinn. Verstand ist stets bei wenigen nur gewesen. Der Staat muss untergehn . . . wo Mehrheit siegt und Unverstand entschieden«.

Martensens *elever* og *kolleger* var stort set alle af samme mening, enten fordi de som Martensen var gamle nok til at have fået deres livssyn fæstnet før 1848, eller fordi de havde oplevet juni-grundlovens forlis i 1866 og derfor havde accepteret demokratiets nederlag og reaktionens sejr som de selvfølgelig politiske vilkår ovenpå frihedsrusen i tiden mellem de slesvigske krige. Alle var de duelige teologer og habile administratorer, men ingen af dem havde sans for det folkelige gennembrud, som politisk spejler sig i venstrebevægelserne, socialt i den oprindelige underklasses overgang til middelklasse (med dannelse af en ny underklasse i hyproletariatet), eller som det religiøst folder sig ud i vækkelserne. Det politisk-socialt-religiøse »oprør« i de menigheder, de skulde vejlede og repræsentere, var for dem virkelig et oprør mod Gud, konge og fædreland, for da slet ikke at tale om kirke, og det er betegnende, at biskop Swane (Viborg) i Kirkerådet 1885 kan definere det som en biskops opgave at blive »i højsædet«, men samtidig færdes »nede« i menighederne. »Højsæde« er en uskyldig metafor, men præpositionen »nede« siger mere end mange forklaringer om det biskoppelige dilemma.

Den nærmeste fare — set fra bispestolene — var *grundtvigianismen*, og allerede i 1860erne glædede bisperne sig over, at den nu fik konkurrence fra Indre Mission, men da det grundtvigske Venstre 1870 gik ind i Det forenede Venstre, blev bevægelsen for alvor mistænkelig som en fortrøp af oprøret. Især i Nordjylland syntes grundtvigianerne at tendere bevidst i frikirkelig retning, og de kraftige jyske strømninger formulerede i Askov 1881 et frihedsprogram i overensstemmelse med grundtvigske idealer, deriblandt også et krav om fri præsteuddannelse eller i det mindste ophævelse af det teologiske fakultets examensmonopol, således at examen blev overladt til en kommission uafhængig af fakultetet. Dermed rørtes ved en af den bestående kirkes faste piller: *præsteuddannelsen*, og det er typisk, at bispernes modstand ikke så meget skyldtes deres frygt for en friere teologisk uddannelse som deres angstelse for, at kultursyntesen skulde briste og præsterne blive isolerede og åndeligt proletariserede i forhold til andre embedsmænd; derfor kæmpede de ikke så meget for universitetsteologien som for gymnasiernes klassiske dannelse; det var den, som var af ganske særlig nødvendighed for præsterne, om man skulde kunne hævde deres akademiske ligeret og overlegenhed i forhold til menighederne.

Fakultetets hovedpine blev bispernes. Venstre støttede de grundtvigske krav om præster af menighedens midte, ikke embedsmænd, men folkeligt valgte menighedsfunktionærer, der m. h. t. ansættelse og økonomi var helt afhængige af menighederne som arbejdsgivere; dette kaldtes ironisk nok »frie menigheder om frie præster«. Og fra den kulturradikale side kom fakultetet også under ild. I sin årsfesttale 1874 angreb universitetets rektor teologiens (d. v. s. den spekulative teologi) uvidenskabelighed og mente, at præsteuddannelsen burde henlægges til en præsteskole udenfor universitetet. Talen var inspireret af den strid om tro og viden, som netop nu var ved at klinge af, og hvori Martensen havde villet hævde den spekulative dogmatik som ren videnskab, imødegået bl. a. af Rasmus Nielsen (ud fra både kierkegaardske og grundtvigske standpunkter) og af Georg Brandes. Fakultetet bestod dengang af gamle og trætte mænd, som ikke kunde tage kampen op, men 1875 fik man den unge og energiske *Peder Madsen* ansat som H. N. Clausens eftermand i dogmatik og exegese. Året efter blev professoratet i Ny Testamente ledigt, og Madsen påtog sig at finde en mand, der kunde hævde fakultetets anseelse overfor flere dygtige grundtvigske ansøgere. Her viste det sig klart, at fakultetet var og følte sig engageret i en *politisk kamp*. Madsen gennemtrawlede Jylland og tilbød professoratet til adskillige habile sognepræster; henviste de til manglende faglige kvalifikationer, svarede han, at den slags var helt overflødige, for alle kommentarer og håndbøger var skrevet, faget afsluttet og overskueligt; det gjaldt blot om at kunne udnytte håndbøgerne og så iøvrigt optræde med personlig »vægtfuldhed« og pondus. Svarede de, at de ikke turde risikere en konkurrence, replicerede Madsen, at der slet ingen fare var, for det er da klart, at man tilrettelægger en konkurrence efter det ønskede udfald. Afgørende var det kun for ham at manøvrere således, at der ikke kom en grundtvigianer ind; een havde man allerede (Fr. Hammerich i kirkehistorie), selvom han lå yderst til højre, een måtte man regne med at få ind i Gammel Testamente (Skat Rørdam, siden Sjællands biskop), men fik man så også een i Ny Testamente, var flertallet vippet og præsteuddannelsen kommet i de gale hænder. Det var forøvrigt samme slags motiver, som fik Madsen til at fungere som mellemmand mellem provinsens bisper og ministeriet ved præsteudnævnelser; han løb tidligt og silde i Frederiksholms Kanal, og der er ikke mange præsteudnævnelser i disse år, som han ikke har haft indflydelse på (hvilket vel bl. a. i nogen grad forklarer den store tilslutning til hans teologiske the- og foredragsaftener). Da Madsen fik afslag fra alle dem, han tilbød professoratet, måtte han tilsidst bekvemme sig til at tage H. V. Sthyr, der kun var kvalificeret som højrepolitiker, men som heftigt forlangte at få embedet og truede med at mobilisere sine politiske forbindelser og sin kones fornemme familie for at nå sit mål. Privat indrømmede Madsen, at

Sthyr stod langt tilbage for andre ansøgere, men nu gjaldt det ikke kvalifikationerne, kun »åndsretningen«, d. v. s. det kirkepolitiske og politiske. En af Madsens venner — den senere stiftsprovst i Aalborg, C. Jacobi — ramte i centrum, da han tilskrev ham således: »gruelig sørgeligt er det at skulle forkaste en gehaltfuld mand for en forfængelig, afmægtig vante, der kun anbefales ved negative egenskaber« — men der var ingen vej udenom. Ved de følgende professorudnævnelser anlagde man også — i det mindste delvis — pragmatiske synspunkter, og greb hver gang fejl: da Buhl kom ind i 1880, Jacobsen i 1891 og Ammundsen 1901, skete alle ansættelser i håb om at få mænd af den rette observans, og hvergang blev man skuffet, for de udviklede sig alle i liberal-teologisk retning.

1883 så det ud til, at frikirkedannelsen i Nordjylland for alvor skulde blive til virkelighed, begyndende i Thy og på Mors. Det gik ganske vist ikke efter planen, for både den religiøse og den politiske venstrebevægelse, som her i højeste grad spillede sammen, led af indre vaklen og splid, men de konservative kirkemænd vejrede strax faren: Martensen var syg og gammel, og »kirkelige vildmænd« rejste hovedet. Også regeringen vilde stramme båndene, men hæmmedes af, at det aldrig var lykkedes at gennemføre en kirkeforfatning ved lov, og tidspunktet var nu politisk set så uheldigt som muligt. Derfor greb kultusminister *Jacob Scavenius* til at oprette et kirkeråd ved kgl. resolution; det bestod af bisperne, en teologisk og en juridisk professor. Ideen var D. G. Monrads; den skulde redde lidt af hans ellers helt forliste forfatningsværk, og den fik støtte fra de andre bisper, endog Martensen gjorde den til sit kirkepolitiske testamente. Landstinget var loyalt og ligeglad, men folketinget godkendte aldrig rådet og angreb det — hvilket gentoges landet over — som en provisorisk foranstaltning, sigtende til at bryde Grundloven, der jo vil ordne kirkens forfatning ved lov, ikke ved kongelige anordninger eller ministerielle bekendtgørelser. Kirkerådet følte sig derfor stedse ilde tilpas; det vidste, hvor usikkert det levede livet; det var kun rådgivende i forhold til ministeriet og kunde ikke komme til orde udadtil; ingen kunde derfor vide, hvad det i grunden udrettede, og bisperne tumlede fra møde til møde med det problem at skaffe rådet folkeyndest til fornøden politisk afstivning. Det lykkedes ikke, og Venstres så at sige første regeringshandling 1901 var at slagte rådet — til bispernes sorg og harme.

Det er utvivlsomt, at bisperne var Scavenius oprigtigt taknemlige, fordi han havde skaffet dem rådet, men hans *personlige vandel* beredte dem mange sorger, især da han under valgkampen 1887 talte hårdt mod Venstre som en nedbryder af ægteskab og religion (»sædelighedsfejden«) og af en interpellant blev spurgt, hvorfor da han, kirkens øverste tjener og ægteskabets forsvarer, gik på bordel. Interpellationen — bilagt

med en udførlig dokumentation, bygget på spionage – blev siden fremdraget i folketinget og vakte landet over en uhyre opsigt (affæren er præcist beskrevet i Gustav Wieds *Dansemus*), ikke mindst fordi ministeren umiddelbart efter angrebet gik i procession med biskop Clausen ved indvielsen af St. Paulskirken i Aarhus; det havde nær ødelagt dagen for bispen, der ikke turde afvise sin foresatte, og værre blev det, da vækkelsesfolkene begyndte at røre på sig; den senere stiftsprovst Henry Ussing, til hvis yndlingsemner kirketugten hørte, talte forarget med sine elever i Aarhus katedralskole om skandalen, og han og mange andre forlangte, at bisperne skulde bede kongen afskedige Scavenius. Der foregik intense og nervøse forhandlinger mellem bispegårdene, og Aalborgs biskop, *Lind*, der havde været Scavenius' opdrager, blev af de andre, især Viborg-bispen, puffet frem til at advare Scavenius om, at man forberedte en henvendelse til Estrup for at få ham fjernet. Ministeren tog det overmåde roligt; han var bedre end bisperne klar over sit embedes rent politiske, ganske ukirkelige karakter: »Mit embede er ikke et kirkeligt embede, men et rent politisk-administrativt embede. Jeg er ikke kirkens, men kun statens tjener. H. M. kongen kan gøre en jøde eller en erklæret fritænker til kultusminister, hvis han måtte finde det rigtigt. Heraf følger med nødvendig konsekvens, at der ikke kan forlanges en særlig kvalificeret dyd af en kultusminister, fremfor af en hvilken som helst anden minister eller embedsmand. Jeg har gennemført kirkerådsordningen just med hensyn hertil«, skrev han til Aalborg. I bispernes korrespondance finder man naturligvis den mere professionelle og traditionelle frygt for, at Scavenius' ugudelighed skal nedkalde himlens straffedomme over hele landet, men deres aktion skyldes ikke religiøs eller moralsk forargelse; de var først og fremmest bange for, at deres egne præster skulde gå til aktion udenom dem og derved afsløre bispernes afmægtighed; derfor besvor de gennem stiftsprovst Zeuthen i Viborg (han var medlem af Indre Missions bestyrelse) Vilhelm Beck om ikke at skrive om affæren i *Missionstidenden* (noget, han ellers havde største lyst til og siden også gjorde). Dernæst frygtede de Højres »cæsarisme« og vilde gerne udrette noget, der kunde sætte dem i respekt overfor den; men her stødte de på partidisciplinen i Højre, som f. ex. hindrede dem i at komme til orde i højrebladene, og de klagede til hinanden over den foragt, regeringen og ganske særligt justitsminister Nølle-mann viste dem (ikke mindst i sager om ægeskabsbevilling til fraskilte), men kernen i sagen når man, når deres optræden mod Scavenius formuleres således: at det ikke går an at lade politiske modstandere være ene om at hævde kirkens ære. Det var det *virkelige* dilemma. I 1887 kom der ikke noget ud af det hele, men da 1890 nye og tilsvarende skandaler kom frem, samledes bisperne igen, og Sjællands biskop, Fog, gik nu til Estrup og klagede over, at »han har virket til at give den officielle kri-

stendom til pris for de gudløses spot« (en bemærkning, man kunde unde Kierkegaard at have kendt!). Om det havde nogen indflydelse på, at Estrup kort efter lod Scavenius falde som minister, skal her være usagt.

Det har klinget lifligt i bispernes ører, da Peder Madsen i det første kirkerådsmøde talte om at *løsrive* bispeembedet fra ministeriet, så det kunde blive en virkelig religiøs autoritet i menighederne, hvor det nu kompromitteredes gennem Højres politik. Bisperne vilde hellere end gerne være menighedernes vejledere, med størst mulige selvstændighed overfor regeringen, kun direkte under kongen — iøvrigt et kirkeligt ønske, som havde været luftet lejlighedsvis gennem hele enevældens tid og ikke mindst under de kirkelige forfatningskampe efter 1849. De takkede Madsen for hans omsorg, men *Monrad* erklærede, at ifølge forfatningen var bispeembedet en melleminstans under ministeriet, og derved måtte det blive. For at vinde indflydelse og menighedsautoritet for bispeembedet kastede Madsen sig derpå ud i et forsøg på at få *Indre Mission* omdannet fra en privat kirkelig forening til et *officielt* folkekirkeligt foretagende, ledet af bisperne, således at Vilhelm Beck og hans bestyrelse blev en formel instans, der efter kirkeledelsens anvisning skulde anvende missionens kræfter, hvor bisperne skønnede det nødvendigt. Også her dannede byproletariatet og grundtvigianerne den mørke baggrund: de »oprørske masser« skulde pacificeres gennem en indre mission, som kunde blidgøre dem, og grundtvigianerne skulde udkonkurreres. Indre Mission, som bestandig proklamerede sin manglende politiske interesse, virkede netop i kraft af denne mangel som en konservativ blok, og hvis bisperne nu gik i spidsen, kunde man ikke mere sige, at kirken ikke tog sig af det religiøse, det vakte livs interesser; det vilde tjene deres sag at bevise kirkens effektivitet. Bisperne troede ikke, at man kunde bevæge Beck til at overdrage dem ledelsen, men kunde Madsen formå ham til det, vilde de selvsagt gerne være med. Derefter kom der anonyme skræmmeartikler i *Jyllandsposten* og *Sorø Amtstidende*, og Beck fik anonyme breve, som han måtte tro stammede fra kongen selv — eftersom der i dem stod, at de kom så højt oppe fra, at der ikke kunde modtages et direkte afslag — og altsammen var det led i Madsens arbejde for at knække Becks modstand og få ham ind på forhandlingernes vej, hvor da Madsen kunde forklare ham, at slet så truende som i første omgang antaget var kravene til Indre Mission ikke. I begyndelsen gik det efter Madsens plan, men inden man nåede til en formel overenskomst, havde provisorierne i 1885 ødelagt stemningen i de landbokredse, hvor Indre Mission endnu dengang havde sit sikreste tilhold, og Beck gav udtrykkeligt den politiske uro og kirkerådets ringe anseelse i befolkningen som grund for at springe fra. Madsen kom da tilbage til bisperne med såre ringe jagtudbytte, og de troede ham ikke, da han sagde, at forhandlingsinitiativet havde ligget hos Beck (hvad det altså

vitterligt heller ikke gjorde), og navnlig var Sjællands biskop meget vred og bebrejdede heftigt Madsen, at han havde sat bispernes autoritet på spil. Madsen genvalgte ikke mere til kirkerådet.

Der var ingenlunde enighed indenfor rådet; en fløj var virkelig *reaktionær* og satte sig imod enhver forandring, blot fordi det var en forandring. Ingen noviteter! foreholdt biskop Føg stedse sine tilhængere. Alt skulde gå som i Martensens tid. Men en anden fløj, ledet af Aalborg-bispen Schousboe og fra 1893 støttet af de to professorer, Fredrik Nielsen og Julius Lassen, var *fremskridtsvenlig* og vilde gerne gøre rådet populært og levedygtigt ved at lade det gå i spidsen for reformer, ikke mindst liturgiske, men det ejendommelige er, at begge fløjes indstilling er bestemt af den foreliggende politiske situation: de virkelig konservative vilde holde sig strunke og stive og ride stormen af; skulde en og anden reform alligevel blive gennemført, sagde de fra og fralagde sig ethvert ansvar. De andre vilde imødekomme de folkelige krav indtil en vis grænse, i det håb, at oprørets stride vande vilde blive mindre farlige, om et og andet stighord blev trukket op. Af denne mening var også kultusministrene.

Vi skal fremdrage et par eksempler på denne *politiske reaktionsbestemthed* ud fra det, man kalder henholdsvis *kirkens ydre og indre liv*: Det var stadig regeringens ønske at skabe en repræsentativ *kirkeforfatning*, og da rigsdagen ikke vilde kunne enes derom, måtte man gå administrativt frem, f. ex. ved at udvide kirkerådet eller stiftsrådene (landemoderne) med præster og lægmænd; men det forudsatte igen en menighedsrepræsentation til at vælge ialtfald lægmandsrepræsentanterne. Alle så, at en rent kirkelig kirkestyrelse var en politisk umulighed, men spørgsmålet blev, hvordan man skulde få lægfolket organiseret. Allerede 1856 søgte Hall som kultusminister at oprette *menighedsråd* ad *frivillig* vej, men det var praktisk talt slået fejl, nu overvejede man at fortsætte i Halls spor og sammensætte menighedsrådene enten ved at lade præsterne vælge medlemmerne eller tage dem af den åndeligt vågne del af befolkningen. I første tilfælde vilde sådanne præstevalgte lægmænd næppe blive anerkendt som »ægte« lægmænd, i det andet tilfælde var grænsen svær at drage; man tænkte sig nærmest at give kirkegængere og altergæster stemmeret og således samtidig præmiere deres fromhed. En anden mulighed var *obligatoriske* menighedsråd, men da vilde folketinget uden tvivl kræve dem valgt ved almindelig valgret, og da vilde de store »vantro masser« få stemmeret og hele det politiske og parlamentariske valgmaskineri vilde komme ind i kirken, mens de troende ikke længere kunde være sikre på magten. Et andet problem var rådernes kompetens: de frivillige råd kunde være præstens medhjælpere, religiøst og humanitært, eventuelt som kirketugts-bisiddere, men heller ikke mere. Det var det ideelle, og der var fortilfælde at bygge på helt tilbage til den store forordning om kirkens myndighed overfor ubod-

færdige (1629), fra pietismen og fra Halls forsøg i 1856, men en sådan frivillig og eksklusiv kirketugtsinstans vilde sognene opfatte som et kirkeligt sædelighedspoliti og bede sig fri for, og gennemførte man de obligatoriske råd, vilde folketinget strax kræve dem præstevalgsret tillagt — de mange adresser ved præsteskitte viste, at præstevalget virkelig var aktuelt — og derved blev præsterne afhængige af menighederne og bispetilsynet illusorisk (præcis som det også gik i det 20. århundrede). Fra år til år bølgede der en lidenskabelig debat i kirkerådet om disse problemer, men man nåede aldrig et resultat. Kort før 1900 var den grundtvigske fløj, repræsenteret af de to »højre-grundtvigianere« Skat Rørdom og Frederik Nielsen, nået til ønsket om en repræsentativ kirkeforfatning, hvor bispeembedet styrkedes ved at få afgørende indflydelse på præstevalget (af alle ansøgere præsenterer han menigheden tre til frit valg). Men dette forsøg på at opnå balance strandede, da det kort efter viste sig, at J. C. Christensen gik langt videre og vilde lægge præstevalget næsten helt over til demokratisk valgte råd. Derefter sluttede også de grundtvigske bisper sig til en nu helt magtesløs bispe-reaktion.

Et blandingsområde er *ægteskabsstiftelsen*. Det hører både til de indre og de ydre anliggender. Siden 1851 kunde man blive borgerligt viet, om man stod udenfor folkekirken, men de liberale og demokratiske politikere så i den kirkelige vielse en sammenblanden af stat og kirke og vilde have obligatorisk borgerlig vielse; deri støttedes de fra vækkelsernes side, især fra grundtvigsk i første omgang, fordi man derved kunde hævde den pietistisk begrundede del af »præstefriheden«: præstens frihed for at have med ugudelige og lastefulde at gøre. Selvsagt vakte det også genklang hos Indre Mission, der altid var på jagt efter et velegnet område at holde kirketugt på, og der rejste sig en voldsom — religiøst-moralistisk begrundet — agitation for præsternes ret til at nægte at vie fraskilte. Bisperne derimod så, at om fraskiltes vielse — og eventuelt andre »forargelige vielser«, f. ex. af prostituerede — gik over til det borgerlige, vilde folketinget føle det borgerlige ægteskab diskrimineret og anset som et andet klasses ægteskab, og i konsekvens deraf vilde alle vielser blive obligatorisk borgerlige. Derfor havde bisperne nok sympati for de samvittighedsomme præster — omend ikke uden sans for det noget hysteriske og forskruede i agitationen — men alle var de enige om, at præsterne måtte gøre deres folkekirkelige pligt, selvom den stred mod skriftens ord og gejstlige tilbøjeligheder for at øve kirketugt. Bisperne gik med til at udvide en allerede tidligere given tilladelse til lemper i vielsesritualet ved fraskiltes vielse, så at praktisk talt alt det religiøse islæt blev strøget, men de turde ikke røre ved selve sagen, ikke engang i retning af fakultativ borgerlig vielse (som nu siden 1922), af frygt for at folketinget skulde benytte lejligheden til at rejse kravet om almindelig borgerlig vielse. Derfor skulde der helst intet gøres; man måtte se at klare sig igennem med dispensationer, men alle forsøg på

at få dispensationsretten overdraget til bisperne mislykkedes. Efter 1901 spaltedes bispekollegiet: en fløj gik ind for fakultativt borgerligt ægteskab og bekæmpede Albertis forslag til ægteskabslov, en anden kapitulerede og anbefalede det obligatoriske borgerlige ægteskab. Rørdam og Fredrik Nielsen kom uens over denne sag.

Af de »indre« anliggender kunde man først fremdrage *ligbrændings-sagen*. 1882 afslog ministeriet i meget kategoriske vendinger — bag hvilke skjulte sig bispernes og andre højere gejstliges erklæringer — at have noget som helst med denne sag at gøre, men da den omkring 1890 atter dukkede op og 1891 blev ført frem til vedtagelse i rigsdagen, blev spørgsmålet om præsternes medvirken aktuelt — ikke mindst fra ligbrændingsvennernes side, fordi man mente, at sagen aldrig vilde blive populær, hvis kirken nægtede sin medvirken. I kirkerådet lagdes striden op som en konflikt mellem hedensk og kristen tradition, ja endog mellem en evangelisk-luthersk og en grundtvigsk-demokratisk livsforståelse. Ligbrænding var kun noget for frimenigheder, mente de mest konservative, men efter 1891 ønskede ministeriet præsternes medvirken. Kirkerådets flertal sagde bestemt nej i det håb således at kunne bremse sekulariseringen, mindretallet sagde principielt ja; dets leder, Schousboe, forstod som tidligere hovedstadspræst, at kremation var et socialt betinget fænomen, som vilde få stigende betydning; et afslag var ensbetydende med at ukirkeliggøre de befolkningsgrupper, som vilde gå over til kremationen. 1893 vippede flertallet, og det nye mindretal holdt sig stramt tilbage fra enhver medvirken.

Men langt mere typisk er striden om *højmesseliturgien*. Vækkelserne ønskede en gudstjenstlig reform, der optog trosbekendelse og forsagelse — tilsammen kaldet dåbspagten — i højmessens allertjeneste. For grundtvigianerne var dåbspagten eet med selve det guddommelige åbenbaringsord, og for Indre Mission fik den voxende betydning, dels fordi Indre Mission i sit ældre stadium var præget af grundtvigsk dogmatik, dels fordi man opdagede, at bekendelsens 22 korte sætninger frembød et ypperligt instrument til at justere præsternes tro med, navnlig efterhånden som den liberale teologi og den historiske bibelforskning trængte sig på. Derfor skulde dåbspagten indføres i den officielle liturgi. Trosbekendelsen havde — omend i den såkaldte nicænsk-konstantinopolitanske form — sin gamle traditionelle plads der, men var forsvundet i rationalismens tid, mens forsagelsen aldrig havde hørt til ved højmessens, men alene i dåbsritualet. At få dåbspagten ind i selve liturgien vilde være et vidnesbyrd om vækkelsernes magt; derfor stejlede bisperne strax og vejrede oprør. De havde ikke noget mod at optage trosbekendelsen i den fra dåbsritualet brugte skikkelse, men at optage hele dåbspagten var at blåstemple grundtvigianismen. De grundtvigske præster brugte dåbspagten, men fra prædikestolen; det måtte blive deres egen sag, men at indføre den i alterliturgien var eet med at ændre selve kirkens bekendelseskarakter. Det

lykkedes også at holde dåbspagten ude dengang, først 1949 optoges den officielt i alterliturgien.

Krig føres ofte på slagord og symboler, og kampen mod dåbspagten i højmissen var eet med kampen mod grundtvigianismen; den var selve oprørets *symbol*. 1894 skulde Marmorkirken indvies. Tietgen havde for egne midler rejst den som et tempel til Vartov-menigheden, og han vilde have den grundtvigske Holmens provst, Skat Rørdam, til at indvie den; det kunde naturligvis ikke lade sig gøre, og biskop Fog indfandt sig sammen med stiftsprovst Paulli (der også var kgl. konfessionarius) for at gøre det. Efter indvielsen besteg den grundtvigske sognepræst prædikestolen og indledte sin prædiken med dåbspagten; alle rejste sig, også kongehuset, som var talrigt tilstede, men biskop og stiftsprovst blev demonstrativt siddende, og konfessionarius vinkede til Christian IX, som derefter sammen med sin familie også satte sig. Næste dag fløj sejrshudskabet fra bispegård til bispegård: ved at spille majestædens person ud var det lykkedes at give grundtvigianismen et ordentligt slag, og tilmed var der det glædelige, at Marmorkirkens akustik havde vist sig dårlig; det kunde, som Fyens biskop skrev, let blive grundtvigianismen til afbræk, at man ikke kunde høre det levende ord i den forgyldte katedral.

Året efter skulde Rørdam bispevies. Det var lykkedes vækkelserne at sætte hans valg igennem og skræmme hans eneste tænkelige modkandidat, bl. a. ved anonyme truselsbreve. Kultusminister Bardenfleth — svoger til Marmorkirkens grundtvigske sognepræst — var Rørdam venligt stemt og satte udnævnelsen igennem trods betydelig modstand, også hos kongen, og det, som mest rystede de konservative kredse, var, at en adresse fra $\frac{2}{3}$ af Sjællands grundtvigske og indre missionske præster i realiteten havde afgjort udfaldet.

Bispevalget 1895 var det kirkelige demokratis første store sejr, og havde Rørdam været en stærkere mand, end han viste sig at være, vilde bispekollegiet have skiftet karakter. Til det samtidig ledige Ribe fik Indre Mission som tak for støtten til Rørdam udnævnt sin første biskop, og de konservative var ilde tilpas, bl. a. ved udsigten til at Rørdam efter ordinationen skulde begynde sin prædiken med at fremsige dåbspagten eller endog i prædikenen nævne Grundtvigs navn. Skete det i kongens og det officielle Danmarks nærværelse, vilde kirken ikke mere være evangelisk-luthersk, som Grundloven siger, men grundtvigiansk. Faren drev over, Rørdam sagde intet, ja i sit ved vielsen oplæste vita nævnte han Martensen, ikke Grundtvig som sin læremester, og end ikke ved den følgende middag nævnte han Grundtvig. Det skaffede ham goodwill i højkirkelige kredse, men vendte mange grundtvigske hjerter fra ham og vanskeliggjorde i høj grad hans kirkeforfatningsarbejde; han havde uhjælpelig mistet det grundtvigske flertals tillid, og som biskop måtte han overvejende støtte sig til Indre Mission — hvilket blev af afgørende og skæbnesvanger betydning for den kirkelige udvikling i København.

Som forberedelse til bispevalget havde den »højre-grundtvigske« professor Fredrik Nielsen gjort et stort arbejde. Det var et dogme — formuleret af Martensen — at en Sjællands biskop skulde have været teologisk professor eller kunne have været det; derfor måtte man skaffe Rørdam en teologisk doktorgrad, vel at mærke for videnskabelige fortjenester, d. v. s. på grundlag af hans vidt udbredte *oversættelse af Ny Testamente* med noter. Fakultetet vilde ikke være med: Madsen vilde godt give Rørdam graden, når kronprinsens sølvbryllup skulde fejres med promotioner, men kun i anledning af hans 25 års præstejubilæum, og Henrik Scharling — Nøddebo Præstegaards berømte forfatter — vilde slet ikke, med den originale begrundelse, at Rørdam var grundtvigianernes dygtigste mand; gav man ham graden, udmærkede man derfor hele bevægelsen, men kunde der foreslås en ringere mand, vilde han gerne gå med. Alligevel fik Rørdam 1894 graden, men kun begrundet med hans præstejubilæum. Mens Rørdams oversættelse gik sin sejrsgang og trængte ind på skoler og seminarier, sad der en officiel kommission til at revidere oversættelsen af Ny Testamente; på grund af Bibelselskabets usagkyndighed havde den fået for snævre instruxer og var blevet bundet til et forældet tekstgrundlag; derfor vilde de egentlig sagkyndige ikke gå med i kommissionen, og man måtte gå til anden rangs oversættere; men i bispernes øjne gjorde det ikke noget, tværtimod, for det gjaldt kun — som biskop Fog udtrykte det — om, at kommissionen var der, ikke om at den blev færdig; det var afgjort bedst, at den aldrig blev færdig, for så længe den var i arbejde, vilde Rørdams oversættelse ikke kunne autoriseres — hvad den da heller aldrig blev.

Også om *salmebogen* stod der hård strid. Den officielle salmebog fra 1855, udarbejdet af Roskilde konvent, var en »overgangssalmebog«, en blanding af rationalismens Evangelisk-kristelig Salmebog, halv- og heldårlige udgaver af den værdifulde digtning fra reformationstiden, Kingos og Brorsons dage og med et indslag af det 19. århundredes kirkelige nybrud og af Grundtvig — altsammen anrettet med Ingemanns tvivlsomme smag. Den tilfredsstillende ialtfald ikke vækkelserne. Grundtvigianerne fik 1873 tilladt et tillæg, overvejende præget af Grundtvig, men betingelserne for dets indførelse var sådan, at det i større menigheder var næsten umuligt at få igennem; bisperne modarbejdede det, og Martensen formåede at holde det ude i Kbhvn. Derfor tog en kommission af virkeligt salmekyndige — mest grundtvigianske — præster sig på at lave et forslag til en helt ny salmebog. Det vakte kirkerådets største harme; bisperne delte sig igen: en fløj søgte at overtale sig selv til at tro, at grundtvigianismen som åndsmagt var død, og at salmebogsarbejdet var en sidste krampetrækning sigtende til at beholde indflydelsen endnu en tid; derfor satte man sig alvorligt imod at få flere grundtvigske salmer ind i salmebogen. En anden fløj mente også, at grundtvigianismen var død som åndsmagt, men så dens intime forbindelse med folke-

tingsflertallet (noget grundtvigianerne også selv bestandig slog på), og derfor vilde de pacificere den som kirkepolitisk magtfaktor gennem indrømmelser på op til 100 grundtvigske salmer. Kritikken af salmebogsforslaget opholdt sig meget ved litterære og formelle synspunkter, men der er ikke tvivl om, at professor Scharling talte på mere end egne vegne og virkelig ramte plet, da han sagde, at de grundtvigske salmer manglede etisk appel og i deres »antinomisme og mangel på alvorlig selvanstrengelse« var en »fare for kristen- og folkelivet hos os«; de havde også »i deres opskruede svulst et underligt hedensk, mytologisk præg«, og deres mangel på moral var bl. a. årsag til »de politiske udskejelser, hvorunder vort samfundsliv sukker«. Den 20-årige kamp mod de grundtvigske salmer, som efter et nyt kompromis-tillæg (1890) sluttede med det store salmeforlig, der førte til Salmebog for Kirke og Hjem (1899) — den, vi først i år er ved at gøre os fri af — havde i allerhøjeste grad politiske motiver.

Skulde man af de foregående antydninger drage en konklusion, måtte den blive: at den skelnen, man undertiden i kirkeforfatningsdebatter vil gennemføre mellem ydre og indre anliggender, er komplet *illusorisk*. Det lader sig ikke gøre at afgrænse en række ydre sager, som også rigsdag og regering skal tage sig af, fra en række indre sager, som kun kommer kirken alene ved. Ialtfald i en kampsituation er det umuligt at sige, hvad der er ydre, og hvad der er indre. I et givet historisk hændelsesforløb er kirkens ydre som indre liv bestemt af tidens almindelige grundpræg og dens overvejende problemer; der gives ikke fredlyste enklaver, og i en given situation bliver også liturgi, salmesang og bibeloversættelse til politiske våben. Et menneskes liv hænger sammen, mange faktorer spiller sammen i det; det samme sker i uendelig kompliceret grad i samfunds liv, og i studiet af en politisk, social og religiøs brydningstid — som den, vort samfund gennemlevede i forrige århundredes slutning — kan man naturligvis som arbejdshypoteser og af hensyn til en rimelig arbejdsfordeling foretage visse abstraktioner, men just bispekollegiets dilemma mellem Højre og Venstre viser klart, i hvilken grad politiske, religiøse og sociale forhold indbyrdes betinger hinanden som livsytringer af det samme samfunds liv og bevægelse.

KILDER:

Det vigtigste kildemateriale er utrykt og findes i Kirkerådets forhandlingsprotokoller 1884 ff. (opbevares på Kbhvn.s stifts bispekontor), suppleret med kirkerådspapirer i de enkelte bispearkiver, af hvilke her særligt er benyttet Aalborg stifts (Viborg Landsarkiv). Af privatarkiver må især henvises til B. J. Fogs, Fredrik Nielsens og Peder Madsens arkiver (alle i Det kgl. Bibliotek) og til den meget omfattende samling af bispebreve, som rummes i biskop Jørgen Swanes privat opbevarede arkiv.

Af trykte kilder bør især nævnes de bispebreve til kultusminister Fischer, som af dr. Kornerup er offentliggjort i Kirkehistoriske Samlinger 6. række, og desuden kan jeg nævne min bog: Fem Aalborg-bisper (1954) og to mindre afhandlinger: Peder Madsen, Kirkerådet og Indre Mission (Kirkehistoriske Samlinger 7. II. 444 ff.) og Bispevalget 1895 (Julebogen, udg. af Kirkeligt Samfund, 1954).